

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XX ԴԱՐԻ ՄԿԶԲՆԵՐԻՆ

ա. Զինյալ պայքարի դասերը և մարտավարության փոփոխությունը: Հայոց ազատամարտի առաջին շրջանը մի կողմից անձնվիրության ու հերոսական մաքառումների փայլուն օրինակներ տվեց, մյուս կողմից՝ ամբողջ սրությամբ դրեց պայքարի մարտավարությունը փոխելու հարցը:

Այդ դասերից առաջինն այն էր, որ անգամ ամենահամարձակ, հերոսական ու մեծածավալ ձեռնարկները, անկախ դրանց արդյունքներից ու արձագանքներից, չեն կարող միջազգային ռազմական միջամտության պատճառ դառնալ և լուծում տալ Հայկական հարցին, եթե տվյալ պահին դրանով շահագրգռված չեն մեծ տերությունները: Երկրորդ՝ չարդարացան համազգային ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնելու հետ կապված հույսերը: Ահա թե ինչու անհրաժեշտաբար դրվեց հայդուկային պայքարի մարտավարությունը փոխելու խնդիրը: Ակնհայտ դարձավ, որ անհնար է կարճ ժամանակում Հայկական հարցի լուծումը և որ այդ խնդրի իրականացման համար հայ ազատագրական պայքարը պետք է լինի հարատև:

Այս դասերի հետ պետք է հաշվի նստեին հայկական ազատագրական շարժման մեջ ընդգրկված բոլոր հեղափոխական ուժերը և հատկապես Օսմանյան դրամատան գրավումով և Սամաթիայի կռիվներով շարժման առաջատար դարձած Դաշնակցությունը: Հայդուկային նոր խմբեր կազմակերպելուն զուգընթաց՝ 1895-1896 թթ. սկսած կուսակցությունը առաջնությունը տալիս էր ժողովրդի կազմակերպմանն ու զինմանը, որին երկրում ձեռնամուխ են լինում Հրայրը, Թաթուլը (Արամ Արամյան), Վազգենը և ուրիշներ: Բայց հեշտ չէր հաղթահարել տևական ժամանակ ազատագրական շարժման ուժերի զինանոցի հիմնական մարտավարությունը, դեռ շարունակվում էին հայդուկային խմբերի կազմակերպումը և դրանց մեկը մյուսից անջատ գործողությունները: Դրա տիպիկ օրինակներից մեկը Խանասորի արշավանքը եղավ:

Այդ փոփոխությունը Դաշնակցությունը կատարեց 1898 թ.՝ իր երկրորդ ընդհանուր ժողովում: Հրաժարվելով սեփական ուժերով Հայաստանի ազատագրության համար կռիվը շարունակելու գաղափարից և հույսը կապելով բացառապես Արևմուտքի օգնության հետ՝ ժողովը «...սկզբունքով միաձայն ընդունեց, թե առանց եվրոպական միջամտության անկարող ենք մեր ժողովրդի ազատության գործը գլուխ բերել, հետևաբար, գործունեության եղանակը որոշելու ատեն ի նկատի պիտի ունենալ այդ միջամտությունը առաջ բերելու բոլոր հնարավորությունները»: Ինչպես հետագան ցույց տվեց, միանգամայն սին էր Եվրոպայի օգնությամբ հայկական ազատագրությունը գլուխ բերելը: Քննարկելով ընդհանուր ապստամբության և հայդուկային պայքարի հարցերը՝ ընդհանուր ժողովը «...սկզբունքով ընդունեց ուժերու կենտրոնացումը Երկրին մեջ, ցույցը՝ Պոլիս և ծովեզրյա քաղաքները, և մերժելով ֆիդայական ասպատակային գործունեությունը՝ ընդունեց մարտական-զինավարժական խմբեր կազմակերպելու ծրագիրը»:

Այսպիսով, հրաժարվելով պարտիզանական կովի մարտավարությունից, Դաշնակցությունն անցավ ընդհանուր ապստամբության համար Երկրի ուժերի կազմակերպմանը: Ընդ որում, բուն Երկրում մարտական ուժերի և ռազմամթերքի կենտրոնացման վայրեր են ընտրվում Վասպուրականն ու Սասունը, որտեղ դրա համար կային առավել նպաստավոր պայմաններ: Նման մարտավարություն են որդեգրում նաև Հնչակյան և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունները:

Ժողովրդի կազմակերպումը, զինումը և նրան ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստելը պահանջում էր օտար աչքերի համար անտեսանելի, լուռ, համբերատար ու տքնաջան աշխատանք: Ազատագրական շարժման առջև ծառայած հրատապ խնդիրներից մեկը ապագա ապստամբության կենտրոններում ուժերի ու միջոցների համակարգված կենտրոնացումն էր: Հին ֆիդայական մեթոդներով այդ խնդրի կատարումը գնալով ավելի ու ավելի անարդյունավետ

Էր դառնում: 1898-1899 թթ. սկսած՝ ավելի հաճախակի են դառնում կանոնավոր գորքերի և համիդիե գնդերի հետ զինատար խմբերի բախումները: Դրանք թեև հայոց ազատամարտի պատմությանը նոր հերոսական էջեր էին ավելացնում, բայց պատճառ էին դառնում ազատամարտիկների, զենքի ու զինամթերքի մեծ կորուստների, հետևաբար լրջորեն վնասում էին Երկրի զինման գործին: Անհրաժեշտ էին զենքի ու զինամթերքի փոխադրության նոր ուղիներ ու մեթոդներ: Արդեն 1900 թվականից Ատրպատականից Վասպուրական ազատամարտիկների զենքի փոխադրումը սկսեց իրականացվել փոքր քանակներով, հաճախ ջորեպանների կամ քուրդ շալակավորների միջոցով: Գրեթե նմանատիպ մեթոդներով սկսում են գործել նաև Անդրկովկասից ձգվող Կարս-Բասեն-Խնուս-Սասուն և Երևան-Ալադաղ-Ախլաթ-Սասուն զինատար ուղիները: Հատկապես այս երկու ուղիներով Սասունը մինչև 1904 թ. զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք ստացավ՝ թեև ոչ բավարար խոշոր ապստամբության համար:

Դարավերջին Արևմտյան Հայաստանը քիչ թե շատ տևական խաղաղության կարիք էր զգում՝ ժողովրդի վերքերն ու տառապանքներն ամոքելու, նրա որոշակի խավերի շրջանում առաջացած հուսալքության ու հիասթափության տրամադրությունները հաղթահարելու և զանգվածներին կրկին ազատագրական գաղափարներով բոցավառելու համար: Միայն այդ պայմաններում ժողովրդի կազմակերպման աշխատանքը կարող էր պսակվել հաջողությամբ: Մինչդեռ այդ տարիներին Երկրում ստեղծված բարդ ու հակասական իրավիճակը նպաստավոր չէր իրականացնելու նշված խնդիրները:

Ոգևորված հայ ազատագրական պայքարի ժամանակավոր տեղատվությունից և հայոց ազատամարտի նոր մարտավարությունն ընկալելով որպես նրա թուլության ու պարտության նշան՝ թշնամին ամենուրեք հարձակման էր անցել: Մատնությունների հետևանքով նահատակվեցին Վասպուրականի և Տարոն-Սասունի ազատագրական պայքարի վերջին տարիների ճանաչված առաջնորդներ Վազգենը (1898 թ. հունվար), Գուրգենը (Բաղդասար Մալյան, 1899 թ. ապրիլ) և Աղբյուր Սերոբը (Սերոբ Վարդանյան, 1899 թ. հոկտեմբեր): Մինչդեռ նրանց փոխարինելը նոր գործիչներով միշտ չէ, որ սահուն եղավ: Մյուս կողմից՝ իշխանությունների ակնհայտ հովանավորությամբ ուժեղացան հայերի նկատմամբ քրդական աշիրեթների ճնշումները, է՛լ ավելի ծանրացան տուրքերը, հաճախակի դարձան թալանը, սպանությունները, հողերի բռնագրավումները, հայերի արտաքսումն իրենց բնակավայրերից և դրանք մուհաջիրներով (Բալկաններից գաղթեցված մահմեդականներ) բնակեցնելը: Չբավարարվելով դրանով, կառավարությունը, իբր ապահովության համար, հայկական գյուղերը լցնում էր գորքերով, որոնք ապրելով հայերի հաշվին՝ պատուհաս էին դառնում նրանց համար: Ամեն ինչ արվում էր՝ արմատախիլ անելու հայ ազատագրական շարժումը: Ստեղծվել էր հուսահատական մի վիճակ, որը երբեմն ժողովրդին դրդում էր ամենաձայրահեղ քայլերի: Գործը նույնիսկ հասավ նրան, որ 1901 թ. Տարոնի հայության մեջ զանգվածաբար ուղղափառություն և այլ դավանանքներ ընդունելու շարժում սկսվեց և համապատասխան դիմումներ արվեցին Վանի ռուսական հյուպատոսին:

Նման պայմաններում ազատագրական շարժման մեջ խիստ դժվարանում էր հայդուկային պայքարի մարտավարության հաղթահարումը և դրանից լիովին հրաժարումը: Եթե ժողովրդական ապստամբության կազմակերպման կողմնակիցներն ի դեմս Հրայրի (Սասուն-Տարոն), Վարդգեսի (Վասպուրական) և նրանց համախոհների խուսափելով աղմուկից, անիմաստ համարելով մանր կռիվներն ու բախումները՝ ջանքեր էին գործադրում ժողովրդական զանգվածներին կազմակերպելու, զինելու և ընդհանուր ապստամբության պատրաստելու համար, ապա հայդուկային պայքարի մարտավարության կողմնակիցները ի դեմս Անդրանիկի (Անդրանիկ Օզանյան), Գևորգ Չավուշի ու նրանց համախոհների փորձում էին վրեժխնդրական խիզախ

ձեռնարկումներով կանխել բռնությունները, ոգևորել ժողովրդին և նրան դուրս բերել հուսահատական վիճակից:

Մարտավարական երկու գծերի հակադրությունը Տարոն-Սասունում շարունակվում է մինչև 1902 թ. գարունը, երբ որպես Դաշնակցության լիազոր Սասուն է հասնում Վահանը (Վահան Մանվելյան), որը նպաստում է Հրայրի և հայդուկների միջև տեղի ունեցող վեճերի դադարեցմանը:

Հատկապես լայն արձագանք ունեցավ Աղբյուր Մերոբի սպանությունն իրականացրած և ընդհանրապես Սասունի հայության դահիճ, քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլի ահաբեկումը՝ մեծ ճանաչում բերելով Անդրանիկին և բարձրացնելով նրա հեղինակությունը ազատագրական կռվի մարտիկների շարքերում:

Դարասկզբին հայդուկների մղած կռիվներից ամենանշանավորը և ամենահերոսականը Ս. Առաքելոց վանքի կռիվն էր Անդրանիկի գլխավորությամբ: Ունենալով ցուցադրական-քարոզչական բնույթ՝ նրա նպատակն էր ժողովրդին դուրս բերել հուսահատական վիճակից և կրկին տերությունների ուշադրությունը հրավիրել արևմտահայության խնդրի վրա:

բ. Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը: 1901 թ. նոյեմբերի սկզբին Անդրանիկն ու Գևորգ Չավուշը ավելի քան 30 հայդուկների և շուրջ 20 զինված գյուղացիների հետ մտնում են Մուշից ոչ հեռու գտնվող Ս. Առաքելոց վանքը և այն վերածելով ինքնապաշտպանական ամրոցի՝ կռիվներ են սկսում վանքն անմիջապես պաշարած թուրք-քրդական մեծաքանակ ուժերի դեմ: Վանքը գրավելու վերջիններիս փորձերն ապարդյուն են անցնում: Կռիվների 11-րդ օրը թուրքական զորքերի հրամանատարությունը ստանձնած Բիթլիսի նահանգապետը բանակցություններ է սկսում՝ հայդուկների պահանջներն իմանալու համար: Ցանկանալով վերջ տալ իրենց համար անցանկալի կռիվին՝ իշխանությունները պատրաստ էին անգամ որոշ զիջումներ անելու: Նրանց հետ բանակցություններ վարող Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշն ու Հակոբ Կոտոյանը ներկայացնում են հետևյալ պայմանները. ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին, տասանորդի տուրքը հավաքել իրենց՝ գյուղացիների միջոցով, զինաթափ անել ու պատժել հայկական գյուղերն ավերող քրդական զինված բանդաներին, հայերին վերադարձնել նրանցից զավթված հողերը, վերացնել հայերից տուրք գանձելու քուրդ ցեղապետների իրավունքը և այլն: Այս պահանջներից մասամբ բավարարվում է միայն առաջինը, ուստի կատաղի կռիվը վերսկսվում է: Թուրքական բանակում շուտով համաճարակ է բռնկվում, մյուս կողմից՝ պաշարվածների զինամթերքը սպառվում է: Վերջին հանգամանքը ստիպում է, որ նոյեմբերի 27-ի գիշերը հայդուկները, սպիտակ սավաններով փաթաթված, աննկատ հեռանան վանքից: Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը մեծ տպավորություն է թողնում Տարոնի ու Սասունի հայության վրա: Միաժամանակ արձագանք գտնելով արտասահմանում՝ նոր թափ է հաղորդում արտաքին քարոզչությանը:

գ. Սասունի 1904 թվականի ապստամբությունը: Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը, ժողովրդի դժգոհության հետևանքով Սասունում թուրքական զորանոցի կառուցման փորձի ձախողումը և նմանատիպ այլ իրադարձություններ վկայում էին հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացման մասին: Թեև Վահան Մանվելյանի Սասուն ժամանելուց հետո 1902-1903 թթ. հայդուկային գործունեությունն առերևույթ դադարում է և շուրջ երկու տարի արտաքին հանգստության քողի տակ կազմակերպչական եռանդուն գործունեություն է ծավալում Հրայրը, սակայն նրա ծրագրերը կիսատ են մնում: Իշխանությունների համար գնալով ակնհայտ է դառնում այն վտանգը, որ ներկայացնում է Սասունը:

1902 թ. սկսած՝ կառավարությունն ուժեր է կենտրոնացնում Սասունի մատույցներում՝ նպատակադրվելով կանխել վերահաս ապստամբությունը: Հետևելով Սասունում ծավալվող դեպքերին՝ հայությունը նույնպես բնագոյով զգում է այն վճռորոշ նշանակությունը, որ ստացել էր

Մասունը հայոց ազատամարտի համար: Ակնհայտ էր, որ այստեղ էր որոշվելու հայ ազատագրական պայքարի ապագան: Հատկապես կովկասահայության շրջանում ծավալվում է Մասունին օգնելու շարժում: Այդ նպատակով վերադարձ է կատարվում զինված արշավախմբերի կազմակերպման գործելակերպին, որից հայ ազատագրական շարժումը նախորդ տարիներին միառժամանակ հրաժարվել էր: Դրանցից առաջինը Թորգոմի «Մրրիկ» ձիավոր խումբն էր, որ դուրս գալով Կարսից և հաղթահարելով մեծ դժվարություններ՝ 1903 թ. ամռան սկզբներին անվնաս հասավ Մասուն՝ խիստ բարձրացնելով ժողովրդի տրամադրությունը: Փորձառու և ընտիր մարտիկներից բաղկացած այդ խմբի հայտնվելը Մասունում բացահայտ մարտահրավեր էր իշխանություններին, որոնք շտապում են օղակի մեջ առնել Մասունը՝ այն համարելով ապստամբ շրջան: Զգուշությունն արդեն ավելորդ էր: Հրայրն ու Վահանը մի կողմից նամակներով նոր օգնություն են ակնկալում Կովկասի դաշնակցական մարմիններից, մյուս կողմից՝ աշխատում հնարավորին չափ շատ մարտական ուժեր հավաքել Մասունում: Հայոց դյուցազունների միջնաբերդի վրա կրկին փողփողում է ազատաբեր ապստամբության դրոշմը: 1903 թ. աշնանից Մասունն ապրում էր միանգամայն ազատ կյանքով՝ պատրաստություններ տեսնելով դիմագրավելու գալիք փորձությունները: Այդ վճռորոշ պահին հարթվում են պայքարի առաջնորդների միջև նախկինում եղած տարակարծությունները: Ստեղծվում է ապստամբությունը ղեկավարող զինվորական մարմին՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ:

Մասունին էապես կարող էին օգնել Կովկասում ստեղծված նոր խմբերը, որոնք 1903 թ. սեպտեմբերին անցան սահմանը: Սակայն Բարսեղ Թիրաքյանի (Խան) ձիավոր և Օննիկ Նովրուզի 150 հոգուց բաղկացած հետևակ խմբերն արդեն սահմանագլխին կատաղի ու հերոսական կռիվների մեջ մտնելով թուրքական գերակշիռ զորքերի հետ՝ մեծմասամբ նահատակվեցին: Հետագայում՝ 1904 թ. գարնանն ու ամռանը, նման ճակատագիր ունեցան նաև ՀՀԴ երրորդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Կովկասում Մասունին օգնական ուժեր ու ռազմամթերք հասցնելու նպատակով ստեղծված Վաղարշակի, Ռուս Գևորգի, Թորգոմի, Որսորդ Գևորգի, Երկաթի, Թոխմախի և այլ խմբեր: Ուշացան նաև ՀՅԴ երրորդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ ի նպաստ Մասունի Կ. Պոլսում և Իզմիրում նախատեսված ցուցական-ահաբեկչական ձեռնարկները: Ապստամբության համար անպատրաստ էր և անգործունյա դիտողի դերում հայտնվեց Երկրում ուժերի ու ռազմամթերքի կենտրոնացման երկրորդ շրջանը՝ Վասպուրականը: Մասունը չկարողացավ ստանալ իր համար նախատեսված օգնությունը և գործնականում մնաց միայնակ:

Կառավարությունը Մասունի դեմ արշավանք սկսեց 1904 թ. գարնանամուտին: Թուրքական 10 հազարանոց բանակը գլխավորում էր ռուս-թուրքական նախորդ պատերազմում հռչակված Քեոսե բինբաշին: Բացի կանոնավոր զորքերից Մասունի դեմ դուրս բերվեցին նաև մի քանի հազար զինված քրդեր: Նրանց դիմագրավում էին միայն 200 փորձված հայդուկներ և շուրջ 800 զինված սասունցիներ: 1904 թ. ապրիլի սկզբներին հակառակորդը վճռական գրոհի անցավ: Իրենց համար հենակետեր ընտրելով Տափըք, Գելիեզուզան, Շենիկ, Իշխնձոր և Տավորիկ գյուղերը՝ սասունցիները համառ դիմադրություն ցույց տվեցին: Ապրիլի 11-ին հատկապես կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան Շենիկի ճակատում, որտեղ թուրքական հեծելազորը, հանդիպելով հայերի համառ դիմադրությանը, ստիպված էր նահանջել: Առաջին անհաջողություններից հետո թուրքական հրամանատարությունը ապստամբության ղեկավարներին առաջարկեց զենքը վար դնել: Որպես պատասխան Անդրանիկն ու Հրայրը հայտարարեցին, որ զենքը վար կդրվի 1895 թ. Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրականացման դեպքում: Թուրքական կողմը վերսկսեց հարձակումը: Ապրիլի 13-ի կատաղի կռիվներում զոհվեց Հրայրը: Անդրանիկի, Գևորգ Չավուշի և Սեբաստացի Մուրադի մարտիկների անձնուրաց գրոհները, սակայն, ստիպեցին թշնամուն մեծ կորուստներ տալով դարձյալ լքել մարտադաշտը: Կենտրոնական ճակատում՝ Գելիեզուզան գյուղի դեմ թշնամին 12-14 հրանոթ դուրս

բերեց: Սկսվեց Գելիեգուզանի մեծ կռիվը: Թեև ապրիլի 19-ի անհավասար մարտն էլ հաջողություն չբերեց թշնամուն, բայց ապրիլի 20-22-ը նա շարունակում էր համառ գրոհները՝ մեծ զոհերի գնով քայլ առ քայլ գրավելով հայկական դիրքերը: Ապստամբության ղեկավարների համար պարզ էր, որ հնարավոր չէ երկար դիմադրել՝ բավարար զենք ու զինամթերք չունենալու պատճառով: Անհրաժեշտ էր մտածել անգեւ ժողովրդին կոտորածից փրկելու մասին:

Վահանի հրահանգով Սեբաստացի Մուրադը 115 զինյալների հետ կռիվներով ճանապարհ բացելով Սասունի անգեւ բնակչությանը և վիրավորներին իջեցնում է Մշո դաշտ՝ խնդիր ունենալով այդ ընթացքում նաև զինամթերք ձեռք բերել՝ պայքարը շարունակելու համար:

Թեև Գելիեգուզանից հետո ապրիլի 23-ին ընկավ նաև Տավորիկը, բայց դրանից հետո էլ Անդոքի և Քեփինի բարձունքներում ապստամբները 8-10 օր շարունակում էին անհավասար կատաղի մարտերը թուրքական զորքերի դեմ: Կռիվները տևեցին մինչև մայիսի կեսերը: Թշնամին, տիրանալով Սասունին, հաշվեհարդար տեսավ այնտեղ մնացած խաղաղ բնակչության հետ՝ ավերի ու թալանի ենթարկելով, ամայացնելով գյուղերը: Պահը հարմար գտնելով՝ սուլթանը ցանկանում էր Սասունի հայությանը մշտապես բնակեցնել Մշո դաշտում, բայց, ի վերջո, տեղի տալով սասունցիների սպառնալիքներին ու մեծ տերությունների հյուպատոսների միջամտություններին՝ նա հարկադրված էր հրաժարվել այդ ծրագրից:

Սասունի անկումով պայքարը չդադարեց: Կռիվների ասպարեզ դարձավ նաև Մշո դաշտը: 1904 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին, պարտիզանական մարտավարությանն ապավինելով՝ հայդուկները տասնյակ մեծ ու փոքր կռիվներ մղեցին թուրք-քրդական կանոնավոր ու անկանոն զորամասերի դեմ: Նրանց գործողությունները հատկապես աշխուժացան Վասպուրականից զինամթերքի զգալի պաշարով Սեբաստացի Մուրադի վերադառնալուց հետո: Բերդակի, Սկրագոմի, Դերիկի, Գոմերի, Դերգեվանքի, Գոմսի և հատկապես Կուրավուրի կռիվները թեև հերոսական էին և հարյուրավոր զոհեր իլեցին թշնամուց, բայց այլևս չէին կարող փոխել իրադարձությունների ընթացքը:

Կռիվները շարունակելը կարող էր վտանգի տակ դնել նաև Մշո դաշտի հայությանը: Դա ազատագրական պայքարի ղեկավարներին հարկադրեց հրաժարվել պարտիզանական գործողություններից և հայդուկներին հեռացնել Տարոնից: Անդրանիկի գլխավորությամբ դեպի Վան անցնող հայդուկները Շամիրամում վերջին հաղթական կռիվները մղեցին բազմաքանակ թուրքական ուժերի դեմ, ապա մոտենալով Վանա լճին՝ նավերով անցան Աղթամար կղզի: Վասպուրականի ազատագրական պայքարի ղեկավարներ Վահան Փափագյանի (Կոմս) և Իշխանի (Նիկոլ Պողոսյան) հետ խորհրդակցելուց հետո այստեղ որոշվում է կազմակերպական աշխատանքները շարունակելու նպատակով Գևորգ Չավուշին մի փոքրիկ խմբով հետ ուղարկել Մուշ և Սասուն: Հայդուկների մնացած մասն անցնում է Պարսկաստան, ոմանք էլ հեռանում են Կովկաս՝ հետագայում իրենց գործուն մասնակցությունը բերելով 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվներին:

Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը հայոց զինյալ պայքարի վերջին զանգվածային պոռթկումն էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Չնայած գործադրված ճիգերին՝ այն մնաց մեկուսացված և չվերաճեց համազգային ապստամբության: Այդ պայմաններում կրկին առաջնային նշանակություն ձեռք բերեց ժողովրդին կազմակերպելը, նրա ուժերը համախմբելը և ապագա ելույթներին նախապատրաստելը, որը շարունակվեց ընդհուպ մինչև 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը:

Հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման վերաբերյալ 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական հրամանագիրը նոր իրավիճակի առաջ էր կանգնեցրել հայությանը, որն ակամայից ներգրավվել էր

ցարիզմի դեմ պայքարի ոլորտ: Զանգվածային բողոքի ցույցերով, զորքի ու ոստիկանության հետ բախումներով, տպավորիչ ահաբեկչական ձեռնարկներով, քաղաքացիական անհնազանդության ակտերով այս անգամ ռուսահայությունն էր յուրօրինակ և անհավասար պայքարի մեջ մտել ցարական իշխանությունների դեմ: Այդ պայքարը որոշ չափով հայության ուշադրությունը շեղեց թուրքահայ դատից: 1905 թ. փետրվարին սկսված հայ-թաթարական կռիվներն արդեն օրակարգում հրամայաբար դնում են արևելահայության ֆիզիկական անվտանգությունն ապահովելու խնդիրը: Այժմ արդեն արևմտահայությունն է շտապում օգնության ձեռք մեկնել արևելահայ եղբայրներին՝ իր լավագույն մարտական ուժերը նետելով հայ-թաթարական պայքարի ամենավճռական տեղամասերը: Արևմտահայ մեծահամբավ խմբապետներ Մեքաստացի Մուրադը, Մեպուհը, Համազասպը, Քեռին, Սմբատը, Հակոբ Կոտոյանը, Կորյունը, Առյուծ Ավագը և ուրիշներ կարևոր ներդրում են ունենում կովկասահայության տարած տպավորիչ հաղթանակներում՝ մեկ անգամ ևս ապացուցելով, որ հայ ազատամարտի նվիրյալների համար չկան արհեստականորեն գծված սահմաններ և որ նրանց համար նույնական են ազգային շահերը, ընդհանուր ու միասնական է հայրենիքը:

դ. Ելըզլի մահափորձը և Իզմիրի ձեռնարկները: Թուրքական բռնապետության դեմ պայքարը շարունակվում էր: Մինչ Երկրում տարվում էր ուժերի կազմակերպման ու միջոցների կենտրոնացման աշխատանք, իսկ կովկասահայությունը ցարիզմի, ապա կովկասյան թրքության դեմ հերոսական պայքարում իր շահերն ու իրավունքներն էր պաշտպանում, Կ. Պոլսում և Իզմիրում տենդագին աշխատանքներ էին տարվում աբդուլհամիդյան վարչակարգի դեմ պայքարի հերթական գործողությունը նախապատրաստելու համար:

Դաշնակցության երրորդ ընդհանուր ժողովում (1904 թ., Սոֆիա) Քրիստափոր Միքայելյանի գլխավորությամբ ընտրված Ցուցական մարմինը լծվեց հերթական մի ձեռնարկի իրականացման՝ նպատակ ունենալով մահապատժի ենթարկել արյունառուշտ սուլթանին: Նախատեսվում էր, որ վրեժխնդրական այդ գործողությունը խառնաշփոթ վիճակ պետք է առաջացներ Թուրքիայում, հանգեցներ միջազգային միջամտության և լուծում տար Հայկական հարցին: Այս անհեռատես ծրագիրը ևս դատապարտված էր անհաջողության:

Հայ և այլազգի հեղափոխականների մի խմբով ծրագրերի իրականացմանը ձեռնամուխ եղավ ուրիշի անունով ծայտված և Կ. Պոլիս անցած Քրիստափոր Միքայելյանը: Աբդուլ Համիդ II-ի վախկոտության ու ծայրահեղ կասկածամտության պայմաններում դա անչափ դժվար խնդիր էր: Մանրակրկիտ ուսումնասիրություններից հետո հասցվելիք հարվածի ամենահարմար պահը համարվեց ամեն ուրբաթ օր տեղի ունեցող կրոնական արարողություններին սուլթանի մասնակցության ժամանակը: Վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը՝ Քրիստափորը և նրա զինակիցները բազմիցս ներկա են լինում կրոնական արարողություններին՝ ճշտելով ամենաչնչին մանրուքն անգամ: Ի վերջո մշակվում է վերջնական պլանը: Բայց Քրիստափորին վիճակված չէր անձամբ իրականացնել իր մտահղացումը, քանզի 1905 թ. մարտի 17-ին իր զինակից Վռամշապուհ Քենդիրյանի հետ նահատակվեց Սոֆիայից ոչ հեռու՝ Վիտոշ լեռան լանջերին սուլթանի վրա նետվելիք ձեռնառումբեր փորձարկելիս:

Ելըզլի պարիսպներից ներս ռումբային պայթյունն այնուամենայնիվ տեղի ունեցավ: 1905 թ. հուլիսի 21-ին շքեղ կառքով այստեղ բերված դժոխային մեքենան նախատեսված պահին ահավոր դողոյունով պայթեց: Եղան զոհեր ու վիրավորներ: Բայց սուլթանը հրաշքով կենդանի մնաց: Մզկիթից դուրս գալուց նա նախորդ անգամների համեմատ մի պահ հապաղել էր և, հնարավոր է, որ դա էր փրկել նրա կյանքը:

Փրկվելով հանդերձ՝ սուլթանին հոգեկան ծանր ապրումներ էին սպասում: Անցնում էին օրեր, բայց դեռևս հայտնի չէր պայթյունի հետևում կանգնած քաղաքական ուժը: Կատարվում են բազմաթիվ ձերբակալություններ: Ձերբակալվում է անգամ գահաժառանգ Ռեշադը: Ի վերջո, գտնվում է բելգիացի Է. Ժոռիսի հետքը, որը մահափորձի գլխավոր կազմակերպիչներից էր: Խոստովանելով իր մասնակցությունը՝ նա, սակայն, հրաժարվում է մատնել իր հայ ընկերներին՝ տալով միայն մահացածների ու փախածների անունները: Միջազգային մեծ արձագանքներով հանդերձ՝ ձեռնարկը, իր ամբողջության մեջ, փաստորեն ձախողվեց:

Այնուհանդերձ, հասկանալով, որ միջազգային հասարակական կարծիքն իր օգտին չէ, Աբդուլ Համիդ II-ը այս անգամ չհամարձակվեց հայերի ջարդեր կազմակերպել: Ուշագրավ է, որ երբ բելգիական խորհրդարանում այդ երկրի արտաքին գործերի նախարարի կողմից հայ վիժառուներին դատապարտելու փորձ արվեց, պատասխան ճառով հանդես եկած սոցիալիստ Է. Վանդերվելդեն հայտարարեց, թե արյունարբու բռնակալ Աբդուլ Համիդը իր ոճրագործություններով իրեն դուրս է դրել մարդկության շրջանակներից:

ե. Մարտավարության նոր փոփոխություն: Ելընդլի մահափորձը օսմանյան բռնապետությունը ցնցելու վերջին խոշոր, թեև ձախողված փորձն էր: Դա, ինչպես նաև Մասունի 1904 թ. ապստամբությունը իրենց նպատակին չհասնելով հանդերձ՝ ուժեղ տպավորություն թողեցին սուլթանին ընդդիմադիր երիտթուրքերի վրա: Վերջիններս թշնամի էին հայ ազատագրական պայքարին ու նրա նպատակներին և չէին ընդունում հայ քաղաքական ուժերի գործելակերպը, բայց սվյալ ժամանակամիջոցում այդ ուժերի գործողությունները դիտելով որպես արդուլիհամիդյան բռնակալության տապալմանն ուղղված կարևոր գործոն՝ փորձում էին այն օգտագործել իրենց նպատակներին:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը չհասավ իր նպատակին: Չիրականացավ համազգային ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստումը, քանի որ արևմտահայությունը դրան դեռևս պատրաստ չէր: Չնայած ձեռնարկված մի շարք փորձերին՝ չհաջողվեց արդուլիհամիդյան վարչակարգի դեմ հանել նաև Երկրում բնակվող ոչ թուրք ազգությունների ներկայացուցիչներին, հատկապես հայության նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված քրդերին: Դրական արդյունք չունեցան նաև Հայկական հարցի լուծման օգտին միջազգային միջամտություն առաջ բերելու գնահատման նոր փորձերը: Ստեղծված իրավիճակում հայ ազատամարտի գլուխ կանգնած ուժերը եվրոպացի, հատկապես ֆրանսիացի հայասեր գործիչների ճնշմամբ գնալով հակվում էին արդուլիհամիդյան վարչակարգի դեմ պայքարում երիտթուրքերի հետ համագործակցության գաղափարին: Դրան որոշ չափով նպաստեցին նաև 1905-1907 թթ. Բիթլիսում, Դիարբեքիքում, Կարինում և Վանում մուսուլման ազգաբնակչության շրջանում նկատվող խմորումները, որոնք ընկալվում էին որպես հետամնաց թուրք ազգաբնակչության քաղաքական հասունացման սկիզբ: Դաշնակցության առաջարկով 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցավ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի 2-րդ համաժողովը: Դրանում ընդունված հայտարարագրում դրված էին Աբդուլ Համիդի գահընկեցության, Թուրքիայում գործող վարչակարգի արմատական փոփոխության և ներկայացուցչական մարմնի (խորհրդարանի) հաստատման պահանջներ: Համաժողովին մասնակից ուժերն իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում զենքը վայր չդնել մինչև հիշյալ խնդիրների իրականացումը:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի դաշինքը անվանապես ստեղծված էր: Հայ ազատագրական ուժերը փաստորեն Աբդուլ Համիդին ընդդիմադիր ուժերի հետ համատեղ պայքարի մեջ էին մտնում իշխող վարչակարգը տապալելու և կայսրությունում սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար: